

Історія повсякденності в шкільному курсі історії

Автор: Биць Микола Миколайович

9. Федчиняк А.О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі нової історії. – Харків.: «Основа», 2009.

□

Історія повсякденності як складова шкільного курсу нової історії

Історія повсякденності (повсякдення; [нім.](#) *Alltagsgeschichte*) — один із сучасних напрямів розвитку історичної науки. Сформувався в другій половині [XX](#) століття в процесі становлення так званої [нової історії](#).

В рамках цього напрямку ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період. Історія повсякденності історією тих, безкогоне могло бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним».

Під історією повсякденності в сучасній історичній науці розуміють напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей як суми мільярдів долів людей протягом усього її розвитку. Ці дані мають загальні ознаки, які можна класифікувати за різними рівнями: національні, регіональні, індивідуальні тощо.

М. Бойченко дає інше визначення історії повсякденності: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини».

I. Биск дещо інакше тлумачить повсякденність: «Під історією побуту і вдач (повсякденності) розуміється уклад повсякденного життя, що включає ряд матеріальних і духовних сторін, зокрема задоволення основних життєвих потреб — у їжі, одязі, житлі та ін., пов'язані з компонентами культури відпочинок і розваги, особливості розуміння «що таке добре, що таке погано», атмосфера епохи».

На думку українського дослідника О. Удада, історія повсякденності — це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя.

Вивчення історії повсякденності спрямовано на розуміння особливостей психології людей конкретних історичних епох, осмислення не тільки правил, законів, заборон даного суспільства, алей ставлення до них сучасників, того, що складає життя людей визначеного періоду історії. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики людей сталінського режиму, дослідниця включила торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, здобуття освіти, отримання роботи, просування по службі, налагодження зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування й спроби уникнути впливу ворогів.

В історичній науці на сьогодні склалися два підходи до розуміння й вивчення історії повсякденності:

- 1) реконструкція ментального макроконтексту епізодів історії;
- 2) реалізація прийомів мікроісторичного аналізу.

Значущість мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності визначається тим, що він дозволив узяти до уваги безліч окремих людських доль. Історія повсякденності стала реконструкцією життя звичайних людей, що не менш важлива дослідникові минулого, ніж красиве життя людей. Мікроісторичний підхід до вивчення історії визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи усвідомити ступінь волі індивіда в існуючих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. Мікроісторики завданням свого дослідження поставили вивчення способів життя й екстремального виживання в умовах воєн, революцій, терору, голоду тощо. Але загальним для макро- та мікроісторичних підходів у вивченні історії повсякденності є нове розуміння минулого як історії знизу, або зсередини, що дає можливість почути голос конкретної людини. До того ж, обидва підходи в дослідженнях повсякденності поєднує міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією та етнологією). Знання побутових деталей є лише попередньою умовою дослідження повсякденності. «Головним для дослідника має бути усвідомлення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Потрібно спробувати побачити їхній світ «зсередини»,

зрозуміти зміст або змісти, якими вони його наповнювали».

Для повноти розуміння суті історії повсякденності слід акцентувати увагу на об'єкті і предметі її дослідження. Об'єктом пізнання в історії повсякденності, очевидно, є сама людина в її взаєминах зі світом природи та соціуму, що її оточує. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються різними соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи дослідження, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей — політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Зараз проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності, тому що вона тяжіє до комплексної реконструкції історії. Історики повсякденності, як і звичайні історики, об'єктом свого наукового дослідження визначають людську історію, але для перших ключем прочитання є подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), натомість поза їх увагою залишаються її буденні деталі, особистісні чинники. Історія ж повсякденності має яскраво виражений інтегративний характер, її цікавить все: і вплив тих чи інших подій на повсякденне життя людей, і побут, і ментальності, і стереотипи, і казуси, і приватне життя тощо. Саме повсякденна історія повинна вийти на перше місце в процесі історичного пізнання, оскільки, на відміну від панівних схем, саме вона може скласти реальне уявлення про життя людей у минулі епохи. Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися тими відносинами та явищами, які безпосередньо включені в дослідження. Вони й складають предмет дослідження.

Для правильного розуміння й визначення предмета «історії повсякденності» важливо акцентувати увагу на двох її особливостях. По-перше, це її великий інтерес до «суб'єктивної сторони історії». Дослідники намагаються зрозуміти й проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхнє розуміння цих структур і процесів. Цей специфічний підхід зближує історію повсякдення з історією культури і з соціальною психологією. По-друге, ставлення до об'єктів дослідження таке саме, як до співавторів. Це призводить до так званої комунікативної історії, до діалогу дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, що дає інтерв'ю, а й діалогу з документами. На думку багатьох дослідників, вивчення історії повсякденності включає три сфери: «Перша вивчає антропологічні факти, що стосуються людини: народження, сексуальність, хвороби, смерть, дитинство, старість. До другої сфери належать стратегії, необхідні для існування людини: харчування, одяг, житло, робота, дозвілля. До третьої — способи виживання в екстремальних ситуаціях».

Розуміючи всю невичерпність теми повсякденної історії, до її дослідження слід підходити з максимально широких позицій, використовуючи не тільки традиційні письмові джерела, але й усе, що здатна розкрити і реконструювати щоденність епохи: пам'ятки архітектури (як частина інфраструктури епохи), мініатюри, картини, знаряддя праці, предмети побуту. Інакше кажучи, усе, що можна назвати етнокультурними джерелами. У процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи декілька авторитетних джерел й отримати з нього все цінне, адже більшість джерел містять неточні, неповні чи спотворені дані. Справа полягає в зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел, причому бажано всіх джерел, що стосуються історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі й сильні сторони — під час їх комплексного вивчення і порівняльного аналізу можна сподіватися, що вони відкриють нам істинні факти або, принаймні, дозволять максимально наблизитись до істини.

Разом з тим дослідники відзначають, що повсякденність у кожній епосі, часі, середовищі і культурі своя. Тому не можна виділити універсальних складових цього поняття. Лише зібравши численні історичні факти побутової поведінки, зробивши їх «повсякденними», можна скласти докладну розповідь про повсякденність для розкриття внутрішнього світу людини.

Історія повсякденності, як окремий напрям поступу історичної науки склався в середовищі західнонімецьких учених молодого покоління, які в умовах системної кризи німецької історичної науки протиставили традиційному вивченню нової та новітньої соціальної історії [Німеччини](#) (головним чином — державної політики, глобальних суспільних і економічних структур та процесів) дослідження «малих життєвих світів» і повсякденного життя пересічних громадян. Підґрунтям становлення історії повсякденності були, з одного боку, розчарування німецьких громадян у сподіваннях на швидкій корінні зміні економіки та соціальному житті, а з іншого — скепсис щодо безмежних можливостей індустріального суспільства. В цьому сенсі історія повсякденності свого часу трактувалась як новий, «альтернативний» культовий рух і як «альтернативна історіографія».

У [французькій історіографії](#) своєрідними предтечами історії повсякденності стали дослідження М.Блока та Л.Февра, в яких предметом аналізу були емоційні, інстинктивні та імпліцитні — такі, що можуть бути виявлені тільки через їхні зв'язки з іншими об'єктами чи процесами, — сфери мислення соціальних низів суспільства; а також Ф.Броделя про «матеріальну цивілізацію, економіку і капіталізм 15-18 століть» (його праця — «Структури повсякдення» була присвячена саме сфері повсякденного життя тогочасних людей) та П.Бурдьє з проблем етнології та соціології.

У [Великій Британії](#) значний вплив на розвиток там історії повсякденності мали праці «батька» нової британської соціальної історії Е.Томпсона (зокрема, найвідоміша його монографія «Становлення англійського робітничого класу», 1963), а також дослідження ліберально налаштованих британських істориків, які працювали в галузі соціальної історії й намагалися створити теоретичну картину реальної мозаїки різноманітних сторін повсякденного життя різних соціальних груп й індивідів.

У Німеччині в процесі становлення історії повсякденності її adeptам довелося витримати жорстку критику авторитетних істориків, які вбачали у своїх опонентах прибічників лівацьких політичних ідей, а саму історію повсякденності розцінювали як такий альтернативний напрям соціально-наукової історії (SocialScienceHistory), що заперечує ідею раціональності й зраджує цінностям євроатлантичної цивілізації. У Великій Британії та Франції й особливо у [США](#) ставлення істориків-традиціоналістів до історії повсякденності було більш доброзичливим. Остаточне визнання науковим товариством, в тому числі й у Німеччині, того, що історія повсякденності є складовою частиною історичної науки, відбулося лише наприкінці 1980-х рр.

На сьогодні в рамках історії повсякденності сформувалися два підходи. Прибічники першого підходу, досліджуючи «повсякденність», акцентують увагу на її «елементах повторюваності». Вони вважають, що саме через повторюваність і рутинізацію відбувається «підпорядкування людей авторитетові» та, відповідно, стабілізація соціальних структур. Адепти другого підходу у своїх дослідженнях «повсякденності» орієнтуються, навпаки, на виявлення в ній змінного й внутрішньо суперечливого, аби через реконструкцію трансформацій «повсякденності» виявити: яким чином учасники історичного процесу ставали чи могли стати об'єктами історії, а яким — її суб'єктами.

Джерельну базу історії повсякденності складають давні тексти — церковні метричні записи, документи лікувальних закладів, шлюбні домовленості (контракти) тощо, а також предмети повсякденного побуту, матеріали усних опитувань. Усе це помітно розширює предметне поле історичних досліджень, а також дає змогу дослідникові максимально наблизитися до індивідуума чи групи (не надто чисельної), яку він вивчає. Саме завдяки історії повсякденності у фокус досліджень, наприклад, німецьких істориків потрапили найрізноманітніші прояви злочинності, що набули свого часу поширення у передреволюційній [Пруссії](#) (Д.Блазіус «Буржуазне суспільство і злочинність», 1976), побут і сімейне життя робітників Руру (К.Тенфельде «Соціальна історія шахтарів Руру в XIX ст.», 1977), світ волоцюг і жебраків у Баварії, Швабії і Франконії 2-ї пол. 18 ст. (К.Кюхтхер «Люди на вулиці», 1983) тощо.

Історія повсякденності широко послуговується методами прикладної соціології, демографії історичної, антропології, соціальної психології, культурології. Набуває популярності використання прийомів мікроаналізу. Помітно зростає й значення кількісних (квантитативних) методів, особливо в працях американських дослідників.

Критики насамперед наголошують на обмеженості її методологічних, концептуальних і аналітичних можливостей (Г.Велер і В.Моммзен), на ігноруванні нею великих історіографічних проблем, запереченні нею самого поняття «тотальна історія» та відсутності в ній методик поєднання результатів різнотематичних досліджень. Зокрема, вимога максимального наближення дослідника до дійових осіб історії, що спонукає дослідника широко залучати до свого аналізу розповіді тих чи інших осіб про самих себе, криє загрозу підміни власне аналізу розумінням і тлумаченням. Домінування в історії повсякденності [емпіризму](#) за відсутності в ній належної уваги до обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження призводить до продукування прихильниками цього напряму переобтяжених дрібними деталями напівлюбителських праць.

Тривалий час панування марксистської концепції історичної науки, шкільна історія зводилася до політичної з невеликими вкрапленнями економічної та соціальної. Французькі історики школи "Анналів", виходячи з того, що історія не може відбуватися поза людьми та їх свідомістю, вона проходить крізь них, за їх участю, довели, що вивчення ментальності, ідеології та соціальної поведінки є невід'ємною складовою історичного дослідження, одним із найважливіших аспектів для розуміння історії певного періоду.

У XVI-XVII

століттях населення Європи помітно зросло. Якщо в середині XV століття тут жило близько 55 млн. людей (зараз приблизно стільки живе в якій-небудь одній великій європейській країні), то наприкінці XVII століття – майже вдвічі більше. Збільшення населення було пов'язане із збільшенням тривалості життя. Зросла врожайність, люди стали краще харчуватися, одержали можливість більше піклуватися про дітей, старих і хворих. Велике значення мав розвиток медицини й гігієни. Однак людське життя все ще залишалося погано захищеним. Як і в давнину, йому загрожували три страшні нещастя: голод, хвороби й війни. Особливо небезпечним було те, що вони часто приходили разом. Так, війна порушувала нормальний розвиток господарства, слідом за військовим зруйнуванням приходив голод, а через нього, у свою чергу, люди частіше ставали жертвами епідемій. Наприклад, Франція – далеко не найбідніша країна тодішньої Європи – пережила протягом XVI століття тринадцять голодувань у масштабах усєї країни, в XVII столітті – ще одинадцять. І це не враховуючи тих численних випадків, коли голод охоплював яку-небудь одну провінцію. Безліч життів уносили епідемії чуми, віспи й тифу, з якими майже не вміли боротися. І в будь-який момент людина могла стати жертвою насильства з боку солдатів, розбійників або розлютованої юрби.

Переважає більшість європейців як і раніше жили в селах, але міське населення росло стрімкіше, ніж сільське, й городян ставало все більше. Місто, особливо велике, розвивалося швидше села й вело його за собою не тільки в галузі економіки. Умови життя, одяг, манери поводження теж спочатку змінювались у місті, а вже потім – у сільському окрузі.

У XVI-XVII століттях по всій Європі в містах будували набагато більше, ніж раніше. Старі будинки переробляли або зовсім зносили, щоб розчистити місце для нових. Однак будівництво було досить хаотичним, міські вулички залишалися вузькими та звивистими, вистачало на них і бруду. Але, на щастя, так було не скрізь. Нерідко влада й самі городяни піклувалися про благоустрій міст. Іноді (при знесенні старих кварталів, у випадку великої пожежі) з'являлася можливість для більш регулярного будівництва. Тоді вулиці розширювалися й випрямлялися, з'являлися приватні й суспільні сади й парки. Уночі міста поринали в темряву. Вуличні ліхтарі навіть у середині XVII століття були ще рідкістю, й у безмісячні ночі пізні перехожі користувалися смолоскипами. Зазвичай люди намагалися вертатися додому засвітла, адже нічні вулиці були небезпечні. Земля в місті коштувала дорого, тому будинки робилися в кілька поверхів і притискалися один до одного довгими бічними сторонами. На вулицю вони звичайно виходили вузькими фасадами шириною в два-три вікна. Будували з каменю, цегли, дерева й глини.

У XVI-XVII століттях

кам'яних будинків по всій Європі стало вже набагато більше. В умовах щільної міської забудови від частих пожеж вигорали квартали, вулиці й цілі міста. У відомій лондонській пожежі 1666 року згоріло 1200 будинків – не менше третини міста. Побоюючись пожеж, міська влада часто заохочувала заміну солом'яних дахів на черепицю, але в XVI-XVII століттях такі дахи були тільки в найбільш багатих домовласників.

Житло селян звичайно було нижчим, простішим і традиційнішим за міське. Найчастіше воно складалося з одного-єдиного житлового приміщення, яке було одночасно кухнею, спальнею й вітальнею. У будинках ремісників або купців на першому поверсі звичайно розташовувалася майстерня або крамниця, на другому – житлові приміщення хазяїв. Прислуга часто тулилася на горищах. Навіть у багатих будинках майже всі кімнати були прохідними: потреба усамітнитися не була характерною для людей того часу. Лише в палацах знаті з'явилися особисті кабінети.

Інтер'єри багатих будинків пишно прикрашалися. Стіни кімнат розписували, оббивали тканиною, шкірою або паперовими шпалерами. З'явилася мода на гобелени. Підлоги покривали килимами або циновками, викладали керамічною плиткою. Європейцям уже був відомий паркет, але навіть у палацах він ще залишався рідкістю. Серйозною проблемою було й освітлення. У простіших будинках віконця закривали слюдою, тканиною або папером. У багатих будинках з'явилися шибки, хоча й не такі, як зараз: вони

складалися з невеликих товстих шматків скла, вставлених у свинцеву оправу. Світла в будинку стало більше, але його однаково не вистачало. Вечорами використовували смолоскипи, свічі, вогонь каміна й вогнища. Камін і вогнище слугували й для обігріву житла, але їхнього тепла було недостатньо. З XVI століття широко використовувалися печі. Проте в будинках бувало холодно, їхнім мешканцям доводилося тепло одягатися.

Хатне начиння змінювалося швидше, ніж зовнішній вигляд будинків. Меблі дуже залежали від примхливої моди. У бідняків меблів майже не було: пара табуретів або лав, старе барило замість стола та оберемок соломи – от і все. У багатих же будинках меблів стає значно більше. Звичайно найпримітнішим предметом у будинку було величезне ліжко – найчастіше з пологом, необхідним для захисту від комах. Для зберігання речей і для сидіння використовувалися великі скрині. Приблизно в цей час такі скрині здогадалися ставити вертикально – з'явилися шафи. Стіл був звичайним атрибутом багатого будинку, а от крісло найчастіше було тільки в глави родини; інші сиділи на довгих лавах. З'являється поставець – прообраз посудної шафи, в якому виставлявся на огляд гостей найцінніший посуд, а також «кабінет» – секретер. Меблі були предметом гордості хазяїв, їх розписували з любов'ю, прикрашали різьбленням або інкрустаціями з дерева, срібла або слонової кістки.

Розходження в харчуванні верхів і низів суспільства стали в XVI-XVII століттях помітнішими, ніж раніше. Бідняки їли хліб, коржі, різні каші й супи. Стіл міг урізноманітнюватися овочами й зеленню, але часто складався з однієї-єдиної страви. М'ясо вживали на свята, а от рибу – значно частіше. Пили дешеве вино й пиво. Харчування знаті й багатіїв було досить різноманітним. Його основу становило м'ясо, що «сильні миру цього» поїдали у величезній кількості. Дуже цінувалася дичина, особливо дрібні птахи: фазани, рябчики й навіть солов'ї. Овочі вважалися їжею бідняків і на столі аристократа з'являлися рідко. На парадних трапезах подавали до десяти й більше страв, але все це було по-різному приготовлене м'ясо, часто з різноманітними екзотичними соусами.

Нинішньому європейцеві їжа того часу здалася б занадто гострою. Мода на пряності, що охопила Європу в епоху Великих географічних відкриттів, пройшла лише наприкінці XVII століття. У XVI столітті Європа познайомилася з таким екзотичним напоєм, як шоколад, що був завезений в Іспанію з Америки. Про чай і каву європейці довідалися в XVII столітті, але навіть у вищих шарах суспільства звичними вони стали лише у XVIII столітті. Досить повільно впроваджувалися й інші культури, запозичені європейцями під час Великих географічних відкриттів: картопля, кукурудза, а також тютюн. Урочисті бенкети в палацах знаті були чудовим видовищем. Довгі столи покривали скатертинами, на них виставляли дорогоцінний посуд. Сільнички, блюда, кубки для вина нерідко були справжніми витворами мистецтва. Обід звичайно супроводжувався музикою й поданнями. У порівнянні з більш раннім часом

застільні манери теж зробили крок уперед, але, на наш погляд, усе ще залишали бажати кращого: м'ясо їли руками (виделка в XVI столітті була у використанні лише в Італії), кубок з вином міг іти колом, пальці інший раз витирали об скатертину.

Одяг європейців у XVI-XVII століттях став набагато різноманітнішим, ніж колись. Розширився асортимент тканин. Усілякі стрічки, гудзики й пряжки прикрашали як чоловічі, так і жіночі костюми. Мода вже тоді панувала в Європі, змушуючи міняти костюми набагато частіше, ніж це було практично необхідно, і забезпечуючи роботою безліч ткаць, кравців, ювелірів... Існувала своя мода на взуття й рукавички, парфумерію й зачіски. У середині XVII століття з'явилися й надовго узвичаїлися довгі чоловічі перуки із завитими локонами. Мода народжувалася в палацах государів і аристократів, потім її переймала шляхта й багаті городяни, а їх, у свою чергу, наслідували інші. Коли нововведення досягали нижчих шарів суспільства, у вищому світі вони вже застарівали, і все починалося спочатку.

Наприкінці XV – в першій половині XVI століття головними законодавцями моди були італійці. Пізніше, із середини XVI століття, могутність Іспанії забезпечила загальноєвропейську популярність іспанському одягу – чорним стриманим костюмам з високими комірами. А з XVII століття визнаним законодавцем мод у Європі стала Франція.

У костюма було й ще одне завдання – показати приналежність людини до певного суспільного шару. Багатому городянинові було заборонено виходити на вулицю в такому ж одязі, як у представників вищого суспільства. Наприклад, у Німеччині за постановою 1530 року пояс купця міг коштувати не більше 20 флоринів, а дворянина – до 200 флоринів. Втім, часто ощадливі городяни, особливо в протестантських країнах, і самі не хотіли занадто витратитися на одяг.

Відстань між верхами суспільства й простолюдом ставала все ширшою не тільки в тому, що стосувалося вигляду жител, харчування або одягу. У своїй релігійності, культурі, світогляді прості люди теж були мало схожі на Лютера, герцога Альбу або Ньютона. У повсякденному житті селян, тобто переважної більшості європейців, усе ще тривало "довге Середньовіччя"; ані Відродження, ані бароко вони просто не помітили. Хоча грамотних людей у селах стало трохи більше, та, в основному, культура простого народу як і раніше була усною, а не письмовою. Верхи суспільства й люди вчені звичайно її не розуміли та взагалі вважали не культурою, а лише збіговиськом марновірств, які варто знищувати будь-якими способами, в тому числі й за допомогою інквізиції. В інквізиторів були підстави з підозрою ставитися до вірувань простолюду. Селяни все ще уявляли християнство досить приблизно, в глибині душі залишаючись язичниками. Пов'язані працею із землею, із природою, вони були впевнені в її натхненності й вважали, що на природу можна й потрібно впливати за

допомогою магії. Тому незамінними людьми в селі були чаклуни й чаклунки, що володіли цим мистецтвом. Магічний підхід до природи поширювався навіть на християнські обряди. Так, діючим засобом проти комах-шкідників служило заклинання. Та й саме єдинобожжя селян було відносним: усюди більше поклонялися якому-небудь місцевому святому, ніж далекому й незрозумілому Христу.

Люди XVI століття жили в умовах постійних страхів. Вони за будь-якої причини панікували, вірили найбезглуздішим чуткам. Пануванню страху сприяли різні причини: постійна близькість смерті, поширення ересі, віра у всемогутність диявола та його слуг. До останніх зараховувалися еретики, іудеї, турки, що наступали на Європу, і, звичайно ж, відьми.

В епоху Середньовіччя церква засуджувала народну віру в відьом як безглузде марновірство. Але до кінця XV століття позиція церкви змінилась: у відьмах стали бачити пособниць диявола, що уклали з ним угоду й знищують за його вказівкою добрих християн. З'явилися трактати й папські булли, що закликали до розправ над відьмами. Стихійні розправи над ними, що зрідка траплялися в середньовічній Європі, змінюються масовими судовими переслідуваннями. Приблизно із середини XVI століття полювання на відьом набуло масового характеру. Хвилі гонінь пронеслися всією Європою протягом більш ніж сторіччя. На багаттях загинули десятки тисяч безневинних людей, переважно жінок. Лише в кінці XVII століття гоніння вщухли.

Наприкінці XVIII століття на зорі індустріальної цивілізації в промислового перевороту, який власне поклав їй початок, було чимало супротивників. Деякі вчені навіть стверджували, що швидкий економічний зріст викличе конфлікт людини з природою: виснажиться земля, висохнуть запаси корисних копалин, менше стане худоби, риби, птахів. Адже в ту пору земля дійсно здавалася єдиним засобом одержання їжі й сировини, а головними джерелами енергії вважалися вугілля й дерева, ресурси яких були величезні, але аж ніяк не безмежні.

У XIX столітті людство знайшло нові можливості, передбачати які на початку промислового перевороту, природно, ніхто не міг. Були, зокрема, відкриті нові джерела енергії й більш економічні способи її використання. До кінця XIX століття стрімко зростає значення нафтової промисловості. Ще одну нову енергетичну базу дозволило створити освоєння електричної енергії. Було винайдено й двигун внутрішнього згоряння, що надалі зробив справжній переворот у транспорті, сільському господарстві й військовій техніці. Виникли електрохімія й електрометалургія, змінився й зовнішній вигляд транспорту – на зміну кінним екіпажам прийшли трамваї, а потім і автомобілі.

У XIX – на початку XX століття було зроблено безліч відкриттів і винаходів, що повністю змінили вигляд цивілізації: телеграф, електричне освітлення,

радіо, телефон, повітроплавання, автомобіль, кінематограф та ін. Побут і праця зовсім перетворили людину, що було пов'язано з активним упровадженням машин у виробництво. Правда, часом говорили, нібито механізація праці веде до перетворення працівника на додаток до машини, безособову істоту, «гвинтик». Але час середньовічних майстрів, які з любов'ю та неквапливо створювали штучні вироби, що несуть на собі печатку їхньої індивідуальності, без вороття пішов у минуле. Переваги, які ніс людству технічний і науковий прогрес, рік у рік ставали все очевиднішими.

Соціальна мобільність стала однією з найважливіших прикмет індустріальної цивілізації. Вона, зокрема, уможливила появу в заокеанській (стосовно Європи) Америці зовсім нової держави – США. Певною мірою це можна сказати й про країни Латинської Америки, що завоювали незалежність у перші десятиліття XIX століття. Адже їхнє населення також багато в чому складалося з нащадків європейських завойовників (іспанців і португальців) і насильно перевезених з Африки негрів.

Таким чином, європейське суспільство вже в XVII-XVIII століттях, втратило колишню статичність (нерухомість), у буквальному значенні слова, зрушилось. Але в XIX столітті відбувається справжній вибух соціальної мобільності. Змінюється її зміст: мобільність стає менш стихійною, тобто перестає залежати від багатьох випадкових обставин. Так, в XVII столітті багато протестантів, імовірно, зволіли б залишитися на європейській батьківщині, якби там вони не страждали від релігійних гонінь. А негрів, що масою кораблів вивозяться з Африки в трюмах, і зовсім ніхто не запитував, чи хочуть вони їхати в невідому їм Америку.

Основний потік переселенців у XIX- на початку XX століття, як і колись, прямував до США. З 1820 року (саме тоді в США було введено регулярний облік іммігрантів) і до початку Першої світової війни, тобто за 94 роки, до США прибуло, в основному з Європи, близько 32 млн. чоловік. Серед них були англійці й французи, німці й італійці. До кінця XIX століття помітно зріс приплив іммігрантів з Південної та Східної Європи, в тому числі й з Росії. Чимало європейців переселилося й у колонії – Алжир і Індію, Канаду й Австралію тощо. А на півдні Африки виникли бурські республіки зі значною часткою білого населення. Білі колоністи охоче переселялися туди й після завоювання цих республік Англією.

Значно виросла в XIX столітті соціальна мобільність і в середовищі тих, хто продовжував шукати щастя на батьківщині. Остаточна ліквідація станових обмежень, розширення й зміцнення кола буржуазно-демократичних свобод, не дуже швидке, але стабільне зростання рівня життя створювали сприятливі умови, за яких енергійні й заповзятливі люди могли принципово змінити свій майновий і соціальний стан. Звичайно робітникові або селянинові було набагато складніше потрапити до "верхівки" суспільства, ніж тим, кому це

практично гарантовано. Шлях від "низів" до "верхівки" був свого роду відбором, у непростих умовах якого серйозна удача могла супроводжувати тільки найкращих і найталановитіших. Це повною мірою стосувалося й нового класу – найманих робітників, багато хто з них зумів зробити прекрасну ділову або навіть політичну кар'єру. Серйозні політичні й економічні зміни в житті суспільства, що відбулися до початку ХХ століття не могли не відбитися й на свідомості людини індустріальної епохи. Вона все ясніше стала розуміти свою відповідальність не тільки за власне життя, але й за долю суспільства. Розвиток транспорту й різних систем зв'язку сприяв сприйняттю людиною світу як єдиного взаємозалежного організму.

Цьому ж допомагало й постійне розширення й поглиблення потоків інформації. До початку ХХ століття широкі верстви населення могли одержувати відомості про події, що їх цікавлять (наприклад, про перебіг англо-бурської війни або про результати президентських виборів у США) чи не одночасно з очевидцями цих подій. Власники газет квапилися якнайшвидше донести всі важливі звістки до своїх читачів, випереджаючи конкурентів. Ще на початку 1815 року навіть англо-американська війна протривала кілька "зайвих" тижнів через те, що мирний договір було укладено в Бельгії, а його текст ще мали доставити з Європи до Америки.

Разом з розширенням кругозору людини епохи індустріальної цивілізації змінювалася також і якість її свідомості: вона ставала гнучкішою, чуйнішою до "чужих" точок зору, позицій, теорій, про які приблизно до середини ХІХ століття знало лише досить вузьке коло осіб. Колишня байдужість значної частини суспільства до найважливіших явищ життя (політики, ідеології тощо) створювала свого роду прірву між основною масою населення й тими, від кого в тій або іншій мірі залежали долі десятків, а часом і сотень мільйонів людей. І це нерідко дозволяло владі держав діяти (а мислителям – творити) всупереч інтересам суспільства.

Протягом ХІХ століття це положення послідовно змінювалося. Держава крок за кроком нібито передавала свої повноваження суспільству, яке все більше ставало цивільним, тобто здатним до самостійної активності, заснованої на ініціативі не держави, а самого суспільства. Звичайно, для цього була необхідна досить висока зрілість і свідомість суспільства, його готовність перекласти на свої плечі частину тієї відповідальності, що колись лежала на державі, на професійних політиках.

Зрозуміло, в кожній країні, в кожному суспільстві цей процес розвивався по-різному. Там, де демократичні права й волі з'явилися й зміцнилися раніше, населення швидше реагувало на зміни в конкретній країні й у світі в цілому. У тих же державах, де права й свободи народу обмежувалися або їм не приділялося належної уваги, виникав розкол між владою й значною частиною суспільства. Рівень суспільної свідомості в таких країнах, як правило, був

недостатньо розвиненим і в той же час легкодоступним для примітивної радикальної пропаганди.

Духовний світ людини в умовах індустріальної цивілізації протягом ХІХ століття став незмірно багатшим. Зміни у свідомості людей, про які ми тільки-но говорили, не тільки викликали в них бажання одержувати більше інформації й активніше брати участь у житті суспільства. Ці зміни привели й до того, що люди прагнули прилучатися до нових філософських і наукових ідей, зіставляти їх із власними поглядами, які ставали більш зрілими й осмисленими. Цьому сприяли широкі реформи в галузі освіти у всіляких країнах.

У той же час і самі ідеї, теорії й вчення ставали зрозумілишими й доступнішими людям. Звичайно, і філософи епохи Просвітництва, і, наприклад, соціальні утопісти створювали свої праці не для самих себе, а для суспільства. Але – за рідкісним винятком – мова й сама суть цих праць були занадто ускладнені, а часом зовсім не відповідали реальному життю. Ідеї ХІХ століття теж, зрозуміло, не стали спрощеними й примітивними. Але їхні автори вже більш ясно уявляли собі, до кого саме вони звертаються й чого хочуть. А хотіли вони, насамперед, розібратися в сутності людини й суспільства, зрозуміти зміст буття й на основі цього спробувати зазирнути в майбутнє.

Сучасники були буквально вражені працями англійського натураліста Чарльза Дарвіна (1809-1882): адже з них випливало, що людина зовсім не була створена Богом за своїм образом й подобою. Дарвін, про теорію якого продовжують сперечатися й у наші дні, стверджував, що людина була створена силами природи й походить від грубої тварини – мавпи. Звичайно, багато сучасників прийняли нову теорію в багнети: кому ж захочеться визнати волохату згорблену істоту своїм «родичем»!

Ще більшу незгоду викликали праці австрійського лікаря Зигмунда Фрейда (1856-1939). Він створив теорію психоаналізу, що дозволяє зазирнути в найпотаємніші куточки людської душі. Фрейд побачив там найпримітивніші пристрасті, що знову нагадали про споріднення людини із тваринним світом, чим викликав обурення багатьох. Ґрунтуючись на численних досвідах, Фрейд показав, що в глибині людського розуму схована підсвідомість – "киплячий казан інстинктів", що підкоряється тільки нехитрим задоволенням. І тому у свідомості людини йде постійна боротьба між розумним початком і тваринними інстинктами.

Дослідження Дарвіна, Фрейда та інших учених, здавалося б, розвінчували всі колишні цінності. Але вони допомагали людям по-новому осмислити звичні поняття, критично глянути на свої пристрасті й інстинкти, щоб послідовніше стримувати й контролювати їх. На рубежі ХІХ–ХХ століть це стало особливо важливим, тому що зміни у свідомості людини не завжди оберталися користю для суспільства. Досить широке поширення одержали теорії й настрої невір'я в

розум і прогрес, егоїзму й навіть нігілізму (тобто «заперечення всього»: всіх культурних, моральних та інших цінностей).

Деякі мислителі в тій або іншій формі давали зрозуміти, що до початку ХХ століття європейська цивілізація, досягнувши межових успіхів, переживала важку хворобу, подібно тому, як наприкінці навіть найяскравішого життя все одно наступає смерть. Саме таку картину малював у своїй головній праці "Присмерк Європи" видатний німецький філософ Освальд Шпенглер (1880-1936). Але час показав, що "присмерк" був тільки гаданим. Кризові явища в політиці й економіці, в настроях суспільства не стали визначальними для його розвитку й, у цілому, успішно переборювалися.

Історія повсякденності — це історія тих, хто непомітний для великої історії, хто включений в історичний процес як пересічна людина. Таким чином, центральними в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто залишилися безіменними в історії. «Структури повсякденності» охоплюють усе те, з чого складається життя людини: її умови, потреби (харчування, житло, одяг, медицина) і можливості їх задоволення. Так само, як й увесь спектр відповідних взаємин, вчинків, бажань, ідеалів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей, індивідуальну і колективну практику, форми комунікацій. Індивіди з'являються і як особи, що діють, і як творці історії, ті, хто активно виробляють, відтворюють соціально-політичні реалії минулого.

Запропонований Л. Карсавіним підхід спонукає істориків під час дослідження країни (народу) певного періоду показати спочатку, як жили люди (на рівні конкретних особистостей, а не всього загалу), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на

світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Доля людини у конкретному суспільстві — це найбільш об'єктивний критерій гуманності держави.

Використання історії повсякденності у вивченні історичної реальності допомагає учням краще оцінити роль і значення еволюційних форм розвитку суспільства, місце всіх його елементів в їхній взаємодії, а не тільки протилежностей; враховувати вплив зовнішніх факторів розвитку, які найчастіше є визначальними в житті тих або інших народів. За такого підходу наголос зміщується з історії різних форм протистояння (революції) до історії пересічних людей; з історії політичної діяльності «сильних цього світу» до історії соціальної, точніше, соціокультурної, в центрі уваги якої перебувають люди та утворені ними відповідно до їхніх уявлень про світ і життя соціальні групи.

Така «жива» історія дозволяє побачити розвиток соціуму через

зв'язок поколінь, розкриття активної ролі багатівікових традицій. Оволодіння знаннями про повсякденне життя людей іншої історичної епохи дозволяє уникнути спрощеного, схематичного ставлення до минулого.

Отже, виходячи з предмета історії повсякденності, на мою думку, складовими буденного життя є: людина та її ментальність; шлюб, сім'я та діти; житло і хатнє начиння; комфорт та санітарія; харчування; мода, одяг, прикраси та косметика; дозвілля і розваги.

Література

1. Бурин С. Н. Новая история. 1640 - 1918. - М.: Дрофа, 1998.
2. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. - К.: Основи, 2000.
3. Историческая хрестоматия по новой и новейшей истории. Пособ. для уч. и преп. / Сост. Я.Г.Гуревич. - СПб, 1901. - Т.1.
4. История: Учеб. Пособ. для вузов. - Ростов-н/Д: Феникс, 2000.
5. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV - XVI ст. Навч. посіб. за ред. Ю.А.Горбаня. - 2-е вид. - К.: Вікар, 2003.

6. Маккенни Р. XVI век. Европа. Экспансия и конфликт / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004.
7. Новиков С.В., Манькин А.С., Дмитриева О.В. Всеобщая история. Справочник для студента. – М., 2000.
8. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. Вид. 2-ге. – К.: Либідь, 1999.